

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ TƏBİƏT LEKSİKASI

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Elnurə Elçin qızı Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2023

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babaş oğlu Kazımov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Baba Balaca oğlu Məhərrəmli

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aygül Ağamusa qızı Hacıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Namiq Saleh oğlu Qafarov

Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya

Şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Zemfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünyada təxminən altı min doqquz yüz on iki dildən istifadə olunur. Bunların içərisində iki yüz iyirmi milyon nəfərin ana dili olan Ural-Altay dil ailəsi müstəsna yerə sahibdir. Bu dil ailəsinin daşıyıcıları Çindən Şərqi Avropaya, Sibirədən Qazaxıstan çöllərinə qədər geniş bir arealda yayılmışdır. Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri Ural-Altay dil ailəsinin oğuz qrupuna daxildir. Eyni qrupa daxil olan dillər arasında leksik və qrammatik cəhətdən bir sıra oxşarlıqlar olsa da, fərqliliklər də müşahidə olunur.

Dilçilik elminin məhz müqayisəli istiqamətdə tədqiqi linqvistikanın üstün cəhətlərindən biri hesab oluna bilər. Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin leksikalarının tədqiqində leksik-semantik və morfoloji strukturda bir sıra qaranlıq qalan məsələlərə tarixi-müqayisəli dilçiliyin metodlarından istifadə edilməklə aydınlıq gətirilə bilər.

Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasının monoqrafik tədqiqi türkologiyanın aktual problemləri sırasındadır. Belə ki, leksik-terminoloji inkişafın Azərbaycan modeli əsas götürülməklə, bu modelin oğuz qrupu türk dillərinin digər üzvlərinə: türk, türkmən və qaqauz dillərinin leksik sistemə tətbiqi öyrənilməlidir. Öz növbəsində, müqayisəli leksikanın inkişafı dil faktlarının müəyyən edilməsində, etimoloji və dialektoloji aspektlərdə bir sıra fərqli məqamların aşkara çıxarılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikası adlanan tədqiqat işinin obyektini təşkil edən oğuz qrupu türk dillərinin müxtəlif aspektlərdə tədqiqi ilə bağlı bir sıra keçmiş sovetlər məkanında türk dillərinin müqayisəli tədqiqi, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası adı altında kitablar nəşr olunmuşdur. Ancaq tədqiqatın predmetini təşkil edən oğuz qrupu dillərində təbiət leksikası ayrıca başlıq altında tədqiq olunmamış, sadəcə bir neçə sözün müqayisəsi ayrı-ayrı məqalələrdə verilmiş, lakin müfəssəl təhlilə cəlb edilməmişdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiyanın obyektini oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasına daxil olan dil vahidləri, onların leksik-semantik xüsusiyyətləri, səciyyəvi əlamətlərinin elmi təhlili,

dissertasiyanın tədqiqat predmeti isə oğuz qrupu türk dillərinin təbiət leksikasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində təbiət leksikasının leksik-semantik xarakteristikasını vermək və həmin sözlərin leksik-semantik dərəcələrini ayırd etməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqat prosesində aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

– Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində təbiət anlayışını əks etdirən sözləri toplamaq və müqayisəyə cəlb etmək, onlar arasında ümumi və differensial cəhətləri ortaya çıxarmaq;

– Təbiət anlayışı yerdəki təbii şəraiti, üzvi, qeyri-üzvi aləmi, yer səthinin müxtəlif formalarını özündə əks etdirir. Sadalanan bu əlamətləri oğuz qrupu türk dillərinin izahlı lüğətlərindən toplamaq, sistemləşdirilərək şərh etmək;

– Təbiət leksikası, xüsusən iqlimə xas anlayışlarla daha çox söz birləşmələri formasında mövcuddur. Bu ifadə və söz birləşmələri klassik ədəbiyyatda, atalar sözləri, bayatılarda, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Nizami Gəncəvi, Səməd Vurğun, Məhtimqulu Fəraqi, Faruk Nafiz Çamlıbel, Todur Zanet, Dionis Tanasoğlu və s. klassiklərin əsərlərindən toplayaraq, leksik-semantik cəhətdən təhlilə cəlb etmək;

– Oğuz qrupu türk dillərində bitki aləmini əks etdirən leksikanın formalaşma yollarını, üsullarını təhlil etmək, toplanan leksik-terminoloji materiallar əsasında leksik-semantik, morfoloji və sintaktik yolla əmələ gələn sözləri qruplaşdırmaq;

– Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində təbiət leksikasının bədii ədəbiyyatda semantik, emosional-üslubi, söz və ifadələrin affektiv, assosiatik, okkozional çalarlıqları, konnotativ mənalarını müəyyənənləşdirmək;

– Oğuz qrupu türk dillərinin dialekt və şivələrində təbiət leksikasının formalaşdırdığı semantik çalarlıqları, Azərbaycan dilinin fərqli bölgələrində Naxçıvan, Bakı, Şəki, Dərbənd və s. işlənən təbiət leksikası ilə əlaqədar sinonim və omonim formaları müəyyənənləşdirmək və bitki aləmi ilə əlaqəli leksikanı təsnif etmək;

– Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasının linqvistik və estetik aspektlərini tədqiq etmək, dil mədəniyyətində təbiət leksikasını araşdırmaq və onun estetik aspektlərini təbiət mövzusunda yazılmış poetik örnəklərdə göstərmək;

– Təbiət elementləri və hadisələri bədii ədəbiyyatda müəyyən üslubi məqsədlərlə əlaqədar canlı insan kimi təsvir olunur. Bənzər metamorfikləşmə hadisəsini oğuz qrupu türk dillərinin leksik qatında izləmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində linqvistikanın tarixi-müqayisəli, statistik, müqayisəli, təsviri metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

– Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan dillərdə təbiət leksikası mənşə etibarını ilə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin tarixi inkişafın fərqlilikləri və fərqli etnoslar ilə birgə yaşamaq bəzi sözlərin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, türk dillərinin qədim yazılı abidələrindəki sözlərin ilkin variantlarını tədqiq etdikdə, zaman keçdikcə bəzi dil faktlarında tarixi və yaxınlıq münasibətində olduqları etnosların təsiri altında fərqli dil ünsürləri əmələ gəlmişdir.

– Dağ, təpə, çay, yer adlarının bəziləri Oğuz qrupu türk dillərində eyni ilə işlənir. Bu coğrafi adların ilkin mənası zamanla təhrifə məruz qalıb, ilkin işlənmə məqamından çıxsa da, Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan xalqların coğrafi adlandırılmada hələ də, bənzər yer adlarına rast gəlmək mümkündür.

– Təbiət anlayışına daxil olan söz və ifadələr istər əsl, istər törəmə, qazanılmış mənada Oğuz qrupuna daxil olan xalqların klassik ədəbiyyatlarında, şairlərinin əsərlərində işlədilir. Bu söz və ifadələrin sistemləşdirilərək təhlili bənzər anlamı daşıyan sözlərin fərqli dillərdə işlənmə məqamlarını müəyyən etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

– Toplanan təbiət leksikasına aid dil materialı söz yaradıcılığının strukturunu, sözlərin əmələ gəlmə yollarını müəyyən edilməsi məqsədilə qruplaşdırılaraq, bu üsulların hansı dildə məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olması, həmçinin, fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmaq baxımından önəmlidir.

– Təbiət hadisələrini əks etdirən sözlərin bədii ədəbiyyatda müxtəlif emosional, ekspressiv, üslubi çalarlıqlarını müşahidə etmək mümkündür. Bunlar sözü müşahidə edən semantik və ya üslubi çalarlardır.

– Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan təbiət leksikasının vahidlərini ədəbi dil ilə yanaşı, bu dillərin dialektlərində də, müqayisəyə cəlb etməklə, bir dilin ədəbi qatında işlənən sözün digər dilin dialektlərində olduğunu müşahidə etmək, maraqlı nüansları aşkarlamaq baxımından əhəmiyyətlidir.

– Təbiət leksikasının Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz xalqlarının ədəbiyyatlarında izlənməsi hər xalqın həm ədəbi-bədii yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa, həm də hər bir dilin dil materialının işlənmə məqamlarının təhlili baxımından əhəmiyyətlidir.

– Təbiət leksikası məcazlaşma proseslərində aktiv iştirak edən komponentlərdəndir. Metaforanın bu söz yaruslarında əmələ gəlməsi, təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrini dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir. Metaforlaşma prosesi türk dillərində həm ayrı-ayrı leksik vahidlərin məcazlaşması ilə, həm də müxtəlif sözlərin birləşməsi nəticəsində meydana gəlir. Belə metaforalar mürəkkəb quruluşa malik olduğuna görə metafor birləşmələr adlanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikası təsviri və müqayisəli planda tədqiq edilmişdir. Türk dillərinin leksik layı isə müqayisə predmeti kimi çıxış edir. Tədqiqatda oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin leksik fondu etimoloji və dialektoloji lüğətlərdə araşdırma prosesinə cəlb edilmiş, yığılan leksik materialların klassik və şifahi xalq ədəbiyyatlarında, müxtəlif şair və yazıçıların əsərlərində işlənmə məqamlarına toxunulmuşdur. Məsələyə belə yanaşma dilçilik üçün nə qədər dəyərlidirsə, linqvoetimologiya, dialektologiya və frazeologiya üçün də bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasının tədqiqi bu qrupa daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində oxşar və fərqli məqamları araşdırmaq baxımından nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat zamanı eyni qrupa daxil olan bu dillərdə işlənən leksik materialların heç də hər bir

dildə bənzər anlayışı ifadə etməməsi, bəzən isə qədim qarşılığının müasir formasının, başqa dillərin təsiri altında dilə yeni sözlərin daxil olmasında müşahidə etmək mümkündür. Beləliklə, dilin leksik yarusunda iştirak edən dil realilərinin bir qisminin tarixi mənşə prinsipindən deyil, coğrafi yerləşmə amilindən dilə keçməsi müşahidə olunur.

Dissertasiya işində aşkarlanan faktların gələcək Oğuz qrupu dillərinin tədqiqatı ilə məşğul olacaq, bu dillərdəki yalançı ekvivalentləri təhlil edərək, tarixi müqayisəli dilçiliyin qohum dillərə sirayətini araşdıracaq tədqiqatçıların elmi tədqiqat işində, eyni zamanda aşkarlanmış türk dilləri ilə bağlı bəzi dərslərlərin yazılmasında mənbə olaraq istifadə edilə bilər. Həmçinin, tədqiqat prosesində toplanmış Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan təbiət leksikası türk dillərinin müqayisəli lüğətlərinin tərtibi zamanı mötəbər mənbə olaraq istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə, eləcə də beynəlxalq simpozium və konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır. Nəşr olunmuş 27 kitab, məqalə və tezis dissertasiyanın məzmununu əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, əlavələr və ixtisarlardan ibarətdir. Giriş 6 səhifə, I fəsil 22 səhifə, II fəsil 31 səhifə, III fəsil 34 səhifə, IV fəsil 27 səhifə, nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 18 səhifə, əlavələr 23 səhifə, ixtisarlardan siyahısı 1 səhifədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 168 səhifə, 228380 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində işin ümumi səciyyəsi verilmişdir. Burada mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri şərh olunur, obyekt, predmeti və metodu göstərilir, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir.

I fəsil “**Oğuz qrupu türk dillərində relyefi əks etdirən leksika**” adlanır və 4 yarımbaşlıqdan ibarətdir. “*Relyefi əks etdirən leksikanın Oğuz qrupu türk dillərində işlənmə fərqlilikləri*” adlanan yarımbaşlıqda aşağıdakı məsələlər əhatə olunur.

Oğuz qrupu türk dillərinə Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri daxildir. Eyni etnik kökdən gəlsələr də, tarixi zaman kəsiyində bəziləri hərf və səs dəyişikliyinə məruz qalıb ilkin proforma ilə oxşarlığını saxlamışlar. Bəzilərində neologizmlər arxaik sözləri assimile etmişdir. Bu səbəbdən sözlərdə bənzər kök amili mövcud olsa da, bu onların tamamilə eyni olduğunu bildirmir.

Relyef leksikası özündə geniş anlayışları əhatə edir. Belə ki, relyef anlayışına həm yer səthində olan yüksəklik, alçaqlıqlar, dəniz, okeanlar və onların təki, dəniz və okeanların su qaynaqları olan çaylar, göllər, bulaqlar, həmçinin yer səthində mövcud olan nahamar səthlər: çuxur, dərə, təpə, çökəklik, bataqlıq, eyni zamanda dağların zirvələri, yamacları, ovalıqlar, düzənliklər, dağüstü, dağətəyi, düzəngah, bundan əlavə kəskin coğrafi və iqlim şəraiti ilə fərqlənən səhra, qayalıq, qamışlıq və s. buraya aiddir.

Oğuz qrupu türk dillərində relyefə aid bir sıra sözlər vardır ki, onlar bu dillərdə heç bir qrammatik və fonetik dəyişikliklərə məruz qalmadan işlənilir. Deyilən fikrə misal kimi *ada* sözünü göstərmək olar. *Ada* hər tərəfdən su ilə əhatə olumuş və materiklə quru yolu əlaqəsini itirmiş, kiçik torpaq sahəsidir¹. *Ada* sözünün Azərbaycan dilində ifadə etdiyi bu anlayış, digər oğuz qrupuna daxil olan dillərdə eyni formada heç bir mənə təhrifinə məruz qalmadan işlənir. Qaqauz dilində isə *ada* sözü ilə yanaşı bənzər mənəni ifadə etmək məqsədi ilə *alkalı toprak*

---

¹ Orucov, Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – 744 s.

söz birləşməsi işlənir². Bununla yanaşı, qaqaüz dilində *ada* sözü omonimlik xüsusiyyəti ilə seçilir. Qaqaüz dilində işlədilən *ada* sözü Azərbaycan dilindəki analoqu ilə eyni mənanı ifadə etməklə yanaşı, təbii-coğrafi anlayış olan *burun* və *bataqlıq*, həmçinin insan tərəfindən düzəldilən süni coğrafi obyekt olan *çuxur* mənalarında işlədilir.

Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasını müqayisə edərkən müşahidə etdiyimiz bir digər məqam türk və qaqaüz dillərində *k* kar samitinin sözün əvvəli, ortası və sonunda gəlməsindən asılı olmayaraq, bu hərfin Azərbaycan dilində *q*, türkmən dilində *g* hərfi ilə əvəz edilməsidir. Belə ki, Azərbaycan əlifbasında yer alan *q* hərfinə digər oğuz qrupu türk dillərinin əlifbalarında rast gəlinmir³. Türkmən dilində isə kar *k* samiti əvəzinə cingiltili *g* samiti daha çox işlənir. Relyef leksikasına daxil olan *çınqıl* sözü qaqaüz və türk dillərində *çakıl*⁴, türkmən dilində isə *çagyl* formasında işlənir⁵. Dilimizdə işlənən *qalay* sözü türk və qaqaüz dillərində *kalay*, türkmən dilində isə *galay* olaraq qarşımıza çıxır⁶. *Qaya* sözü isə türk və qaqaüz dillərində *kaya*, türkmən dilində isə *gaya* kimi işlənir. Həmçinin, bu söz qaqaüz dilində *kanara*, türkmən dilində *daş* sözləri vasitəsi ilə də bənzər mənanı ifadə edir. Azərbaycan dilindəki *qum* sözü türk və qaqaüz dillərində *kum*, türkmən dilində isə *gum* formasında işləndiyini müşahidə edə bilərik. Bu kimi misallardan görmək mümkündür ki, qaqaüz dili ilə türk dillərinin orfoqrafik normaları bəzi məqamlarda bir-biri ilə ortaq məxrəcdə çıxış edə bilər.

Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasını tədqiq edərkən *-lıq*⁴ və *-lık*⁴ şəkilçilərinin söz düzəltmə prosesində fəal işləndiyini müşahi-

---

² Kaynak, İ. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / İ. Kaynak, M. Doğru – Ankara: Kültür Bakanlığı, – 1991. – 284 s.

³ Rüstəmov, R. Türk dili / R. Rüstəmov, Ə. Rəsulov – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 307 s.

⁴ Kaynak, İ. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / İ. Kaynak, M. Doğru – Ankara: Kültür Bakanlığı, – 1991. – 284 s.

⁵ Türkmence Türkçe Sözlük / T. Tekin, M. Ölmez, E. Ceylan, [və b.] – Ankara: Simurg, – 1995. – 730 s.

⁶ Altaylı, S. Azərbaycan Türkçesinin Sözlüğü: [3 cildə] / S. Altaylı. – Ankara: TDK, – c.3. – 2018. – 3745 s.

də etmək olar. Bu hadisə Azərbaycan dilindəki *bataqlıq* sözünün qa-qauz dilində *alçak+lık*, türk dilində *batak+lık* şəklində işlənməsində görmək olar. *Çökəklik* sözünün əmələ gəlmə forması türkmən dilində qarşılığı *çöket+lik* ilə bənzərlik təşkil edir. *Yüksək+lik* sözü türk və türkmən dillərində eyni qrammatik şəkilçi *-lık⁴* köməyi ilə əmələ gəlir. Türk dilində *yüksək+lik*, türkmən dilində *belent+lik* olaraq işlənir. Qaqauz dilində eyni məna söz yaradıcılığı prosesində – *nik⁴* şəkilçisinin köməyi ilə *balaban+nik* kimi çıxış edir. Azərbaycan dilindəki *çəmən+lik* sözü türk və qaqauz dillərində *çayır+lık*, türkmən dilində isə şəkilçisinin artırılması ilə *çayırlyk* formasını alır. Diqqət yetiriləsi məqam ondan ibarətdir ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *çəmən* və *çəmənlik* anlayışlarının hər birinə ayrı açıqlama verilmişdir⁷. Fars dilindən gəlidiyi göstərilən *çəmən* sözü *yaşıl otları örtülmüş sahə, çəmənlik* isə *çəmən olan sahə, yaşıl ot bitmiş yer* olaraq göstərilmişdir⁸. *Çəmən* sözü qaqauz və türk dillərində *çayır*, türkmən dilində *çayır* kimi işlənir⁹. 1070-ci ildə qələmə alınan “Divan-i Lüğət-i Türk”də *çəmən* sözü *çimgen*, Əbu Həyyanın 1312-ci ildə qələmə aldığı “Kitabül İdrak”da *çümen çəmənlik, çayır*, 1391-ci ildə Saraylı Seyfinin qələmə aldığı “Gülistan Tercümesi” əsərində *çemen* olaraq işləndiyini görmək olar¹⁰. Dilimizdə *çəmən* sözünün sinonimi olan *yaşıl+lıq* türk dilində eyni leksik şəkilçinin köməyi ilə *yeşil+lik* olaraq çıxış edir. *Çəmən* qaqauz dilində *çimen, çimen+nik*, türkmən dilində *çemen, çemen+lik* və *ölen* sinonimləri ilə ifadə olunur. Türkmən dilində *ölen* sözünün bir digər ifadə etdiyi məna *çəmən* anlayışından tamamilə fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, türkmən dilində *ölen* sözü *gəlin evdən çıxıb yeni evinə köçən zaman oxunan dörd beytli qafiyəli şeir* növünə deyilir¹¹.

⁷ Orucov, Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – 744 s.

⁸ Əhmədov, B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr / B. Əhmədov. – Bakı: Altun kitab, – 2015. – 287 s.

⁹ Kazımov, B. İ. Müasir Türk dillərinin müqayisəli leksikası: [3 cildə] / İ.B.Kazımov. – Bakı: Təknur, – c. 2. – 2010. – 400 s.

¹⁰ www.etimolojiturkce.com

¹¹ Türkmence Türkçe Sözlük / T. Tekin, M. Ölmez, E. Ceylan, [və b.] – Ankara: Simurg, – 1995. – 730 s.

Göl sözünün qaqaüz dilində qarşılığı *gırladır*¹². Eyni zamanda *göl* sözü qaqaüz dilində *sayısız, çoxlu sayda* mənalarını da ifadə edir. Diqqətçəkən məqam *gırla* sözü qaqaüz ədəbi dili ilə Türkiyə türkcəsinin dialektləri arasında omonimlik təşkil edir. Türk dilinin dialektlərində *gırla* sözü qaqaüz dilindəki kimi *çoxlu sayda, sayısız* mənalarını ifadə edir¹³.

Dissertasiyanın ikinci yarımbaşlığı “*Relyef leksikasının etimoloji aspektlərinin işlənmə məqamları*” adlanır.

Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının etimologiyasının tədqiqi ilə bağlı bir sıra əsərlər mövcuddur. Öz növbəsində etimologiya leksik vahidlərin mənşəyini və tarixini öyrənməklə məşğul olan elm sahəsidir¹⁴. İlk etimoloji tədqiqatlarla məşğul olanlar arasında Avropa, xüsusən də ingilis və alman dilçiləri fərqlənir. Türk dillərinin tədqiqi ilə bağlı Türkiyə dilçiləri arasında İsmət Zəki Əyyuboğlu, Həsən Ərən, Ərkan Kirazın türk dilinin etimoloji lüğətləri, Azərbaycan dilçilərindən B. Əhmədovun “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti”, əcnəbi dilçilər sırasında Marti Rəsənenin “Türk dilli xalqların etimoloji lüğəti”, Lazar Budaqovun “Türk tatar dilinin müqayisəli lüğəti” və s. bu kimi onlarla müqayisəli, etimoloji lüğətləri misal göstərmək olar. Etimoloji lüğətlərin bir qismi hər hansı bir dilin və ya dil ailəsinin müqayisəsinə həsr olunur. Lakin digər bir qisim etimoloji lüğətlərdə bir dil ailəsi ilə digəri müqayisəyə cəlb edilir. Bir neçə dil ailəsinin etimoloji cəhətdən müqayisə edildiyi lüğətlərə A.Raikinın “Monqol dilinin etimoloji lüğəti”(burada türk dilləri ilə monqol dilləri müqayisəyə tabe tutulmaqla onların tarixi bazisdə oxşar məqamları aşkarlanmağa çalışılır), V. Qorçevskaya, V. Çinçius, T. Buqayevanın “Tunqus-mancur dillərinin müqayisəli təhlili. Etimoloji lüğətin materialları”, Sergey Starostin, A. Dıbo, O. Mudrakın “Altay dilinin etimoloji lüğətləri” misal ola bilər.

---

¹² Kaynak, İ. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / İ. Kaynak, M. Doğru – Ankara: Kültür Bakanlığı, – 1991. – 284 s.

¹³ Derleme Sözlüğü: [12 cildde] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 6: G. – 1993. – 2244 s.

¹⁴ Adilov, M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva – Bakı: Maarif, – 1989. – 363 s.

Oğuz qrupu türk dillərini tədqiq edərkən relyef leksikasının tarixi mənşə baxımından dəyişikliyə uğramış formaları ilə rastlaşmaq mümkündür¹⁵. *Yer* sözü qədim türk dilində *yir olaraq *torpaq*, *yer*, Kaşğarlı Mahmudun lüğətində *er, *ir formasında *yer*, *ir, *yir formasında isə *yer*, *daş*, *şimal* formasında işlənir. *İr*, *yir* forması hal-hazırda uyğur türkcəsində də işlənilməkdədir¹⁶. Bununla yanaşı, *yer* sözü 1070-ci ildə qələmə alınmış “Divani Lüğətit Türk”də *yer*, *yurd*, *yaşayış məkanı* olaraq işlənir. 1400 il əvvələ aid “Dədə Qorqud” eposunda isə *yerli* sözü vardır ki, bu da *yerləşik*, *sabit* mənasında işlənmişdir¹⁷. *Yer* sözü Azərbaycan, türk, türkmən dillərində eyni, başqırd dilində *yir*, *er*, xakas dilində *çir*, tuva dilində *çer*, yakut dilində *sir*, çuvaşca *ser* formalarında işlənir¹⁸. *Yer* məfhumunun tunqus-mancur dilində qarşılığı *yer-ke* sözüdür. XIV əsr türk şairi Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında *yer* sözü *yir* olaraq işlənmişdir:

*Yir yaşıl ağaç ağ oldı gül kızı
Yar elin al bağbana kul yazıl¹⁹.*

Bununla yanaşı, V. Radlovun 1894-cü ildə nəşr etdirdiyi “Qədim türklərin Monqolustandakı əlyazmaları” kitabında *ərazi*, *yer* mənasında *yan*, *əzqənti*, *aku*, *örpan* sözləri işlənir²⁰. V. Radlov *yan* sözünün *bölgə*, *ərazi* mənalarından əlavə, *qayıtmaq* feili olaraq da işləndiyini vurğulayır.

I fəslin digər yarımbaşlığı “*Relyef leksikasının dialektoloji aspektlərinin işlənmə məqamları*” adlanır.

¹⁵ Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin tarixi / Q. Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 584 s.

¹⁶ Eyuboğlu, İ. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü / İ. Eyuboğlu. – İstanbul: Sosial, – 1988. – 406 s.

¹⁷ Əliyeva, S. Kitabı-Dədə Qorqudun mürəkkəb feilləri / S. Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 374 s.

¹⁸ Тенишев, Э. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / Э. Тенишев. – Москва: Наука, – 2001. – 824 с.

¹⁹ Sürmeli, Ş. Kadı Burhareddin Divanı: Anlam Çerçevesi / Ş. Sürmeli. – Gaziantep: – 2005. – 120 s.

²⁰ Radloff, W. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei / W. Radloff. – Sankt Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, – 1894. – 490 p.

Hər bir dilin ədəbi leksik qatı ilə bərabər dialekt və şivələri də mövcuddur. Türk dillərinin dialektləri müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilib, bir sıra dialektoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Bu lüğətlərlə tanış olaraq dialektlərdə yer alan oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri Ağamusa Axundov, M.Şirəliyev, M.İslamov, K.Ramazanov, B.Tağıyev, Ə.Ağayev, S. Behbudov, H. Məmmədov, Q. Həsənov, Ə. Əliyev, Z.Xasiyev, T.Əhmədov və digərləri tərəfindən tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin ümumi dialektoloji lüğətindən başqa, alimlərin ayrı-ayrı zonaların şivələrinə həsr etdikləri tədqiqləri də var. Bunların sırasında M.Şirəliyevin 1957-ci ildə nəşr etdirdiyi “Bakı dialekti”, 1961-ci ildə nəşr olunmuş R. Rüstəmovun “Quba dialekti”, Güntəkin Binnətovanın “Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri”, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti” və s. konkret bölgəyə xas şivələrin araşdırıldığı əsərlərdir. Türkiyə türkcəsində yer alan dialektlərlə bağlı Leyla Qaraxanın “Anadolu ağızlarının sınıflandırılması”, Münir Ərtənin “Diyarbəkir ağzı”, Hüseyin Dallının “Şimal-şərqi Bolqarıstan Türk ağızları üzərində araşdırmalar”, Kamal Ədibin “Urfa ağzı”, Türk Dil Qurumunun 1963-1982-ci illərdə nəşr etdirdiyi “Türk dilinin ağızları” lüğətlərini misal göstərmək olar. Türkmən dilinin dialektləri Y. Amanşarıyevin “Türkmən dilinin yomut şivəsinin dəmirqazıq gəpləşikləri”, O. Çörliyəvin “Marı gəpləşiyinin çəkimli fonemaları”, B. Bayramdurdıyevin “Ahal gəpləşiyinin leksikası haqqında” kitablarında müfəssəl təsnif olunmuşdur. Qaqauz dili ilə bağlı Həsən Ərənin “Qaqauz Türkcəsi”, Faruk Sümərin “Qaqauzların Aslı” qiymətli mənbə olaraq çıxış edir.

Dialektləri tədqiq edərkən şivələr arasında müxtəlif səs və fonem dəyişikliyi ilə oxşar və fərqli sözlər işlənir. Relyef leksikasının oğuz qrupu türk dillərinin dialektlərində tədqiqi zamanı şivələrin ədəbi dil ilə bir çox fərqli və oxşar məqamlarını aşkar etmək olar. Bu cür ədəbi dil ilə omonimlik təşkil edən şivələrə misal olaraq Şərur dialektində işlənən *tala* sözünü göstərmək olar. Bu dialektik vahidin ədəbi dildəki qarşılığı *topa*, *yığın*, *təpə* sözləridir²¹. Türkiyə türkcəsinin dialektlərini

---

²¹Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. A-Z / Z. Xasiyev, K.İmamquliyeva, K. Quliyeva [və b.]. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 304 s.

təhlil etdiyimiz zaman türk ədəbi dilində *tepe* olaraq işlənən sözün Türkiyənin Malatya bölgəsində *bökçe*, Kırşehir və ətrafında *depe*, Arpaçayda *tik* kimi fərqli formalarda işləndiyini müşahidə etmək olar. *Tepe* sözünə türkmən dilinin dialektlərində fərqli formalarda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, türkmən dilinin Ərbil dialektində yer alan sözlərdə *p* samitinin qoşalaşması halı xarakterikdir. Ərbil dialektində *tepe*, İraq türkmənlərinin şivəsində isə tam fərqli *tosnix* formasının işləndiyini müşahidə edə bilərik.²²

Babək və Naxçıvan şəhərlərinin dialektlərində işlənən *öyül* sözü *dərə* anlayışını verir. Dialektlərimizdə işlənən *yazı*, *yol* sözləri ədəbi dil ilə omonimlik təşkil edir. *Yazı* sözü Ordubad və Şahbuz dialektlərində *çöl*, *səhra*, *düzənlik*, *yol* isə Şərur dialektində *dəfə* mənası verir. Bakının Şağan şivəsində işlənən *çala* sözü də ədəbi dillə yalançı ekvivalent təşkil edərək *dərə*, *çuxur* mənasını verir²³. Şağan şivəsində ədəbi dilimizdə qarşılığı olmayan *ləpədüyən* sözü vardır ki, *sahil* mənasını verir. Bundan əlavə Göyçay dialektində *sahilə yaxın dayaz yer* mənasında *bərə* sözü işlənərkədir²⁴. Bakı dialektində işlənən *dağ* sözü ədəbi dilimizlə omonim təşkil edərək bir-birindən fərqli dörd mənə ifadə edir. Bunlardan ilki *heyvanlara nişan vermək üçün vurulan damğa*, ikincisi *suyun, yağın və s. ən hərərətli vaxtı*, üçüncüsü *ağır təsir, dərd, kədər* və dördüncü mənası *yüksəklik*dir. Həmçinin, *dağdan ağır* frazeoloji vahidi dilimizdə mövcuddur ki, müxtəlif ədəbi nümunələrdə frazeoloji çalarlılıq qazanmaq üçün bu ifadədən istifadə olunur²⁵. Bunlardan yalnız *yüksəklik* nisbətən ədəbi dildəki *dağ* sözünə bənzərlik təşkil edir. Bəzən isə dialektlərdə verilən sözlərin ədəbi dildəki heç bir sözlə bənzərlik təşkil etmədiyini görmək mümkündür. Bunlara misal

---

²² Bilal, Z. Erbil Türkmən Ağzı: / yüksek lisans tezi / – Ankara, 2015. – 150 s.

²³ Şirəliyev, M. Ş. Bakı dialekti / M. Ş. Şirəliyev. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, – 1957. – 225 s.

²⁴ Şirəliyev, M. Ş. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L: [2 cildə] / M. Ş. Şirəliyev – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c. 1. – 1999. – 374 s.

²⁵ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B. Xəlilov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2015. – 444 s.

olaraq Lerik rayonunun Zövnə və Osyedərə kəndlərində *qar topası* anlamını verən *sipə* sözünü göstərmək olar ki, bu söz ədəbi dilimizdəki heç bir leksik vahidlə bənzərlik təşkil etmir²⁶.

Ümumilikdə isə Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasını dialektik baxımdan təhlil edərkən bir sıra məqamlar qarşımıza çıxır. Şivələrin təhlili zamanı onların öz aralarında və ya ədəbi dildə işlənən sözlərlə omonimlik təşkil etdiyini müşahidə etmək olar. Dialektlərdə işlənən sözlər əsasən ədəbi dildəki qarşılıqlarından tamamilə fərqlənir, lakin sait, samit dəyişməsi ilə demək olar ədəbi dil ilə eyni formada işlənən dialektik vahidlərə də rast gəlmək mümkündür. Bəzən isə Oğuz qrupu türk dillərindən birinin ədəbi dil fonduna daxil olan söz, digərinin dialektik fondunda qarşımıza çıxır.

Dissertasiyanın I fəslinin “*Relyef leksikasının frazeoloji və bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları*” adlanan yarımbaşlığında relyef leksikasına daxil olan sözlərin Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz xalqlarının ədəbiyyatlarında işlənmə məqamları müqayisə edilir.

Relyef leksikası xalq ədəbiyyatı, atalar sözləri, bayatılar, dastanlar, klassik və müasir dönmə yazıçı və nasirlərin əsərlərində qarşımıza çıxır. Ortaq tarixi keçmişin olması ilə əlaqədar bənzər atalar sözləri, frazeologizmlər, məsəl və deyimlərə Oğuz qrupu türk dillərində rast gəlmək mümkündür.

Aşıq Alının yaradıcılığında ümumi relyef formaları ilə bərabər xüsusi yer adları da obrazlı şəkildə işlənir:

*Aşıq Alı deyər, üç gözəl dərə:
Çiçəkli, Şaqaylı, Xoş gözəl dərə,
Əyricə, Verst dağı, Baş Gözəldərə,
Üç dağ, bizim üç dağlara bənzərsən²⁷.*

Burada görüldüyü kimi, omoqraf hadisəsi izlənir. Belə ki, *gözəl dərə* həm ayrıca I növ təyini söz birləşməsi kimi, həm də xüsusi isim

---

²⁶ Binnətova, G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri / G. Binnətova. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 174 s.

²⁷ Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları / tərt. ed. K. Abdullayev – Bakı: 2016, – 288 s.

Gözəldərə olaraq işlənmişdir²⁸. Türk dillərində xüsusi isimlərin bəziləri söz birləşməsi tərəflərinin birləşərək yeni leksik vahid əmələ gətirməsi ilə meydana gəlir. Yuxarıdakı nümunədə də bənzər hal müşahidə olunur.

Dissertasiyanın “**Oğuz qrupu türk dillərində iqlimi əks etdirən leksika**” adlanan II fəslin 4 yarımbaşlıqdan ibarətdir.

İqlim müəyyən ərazidə davamlı təkrar olunan atmosfer hadisələri və yağıntılarının bir-birini izləməsi nəticəsində əmələ gəlir. Coğrafi amilin də təsiri nəticəsində davamlı müəyyən ərazidə təkrarlanan atmosfer vəziyyətinə lokal iqlim deyilir²⁹. İqlim anlayışına təbiətdə baş verən proseslər, atmosfer çöküntüləri, ilin fəsilləri, ayları, gün rejimi, qabarma, çəkilmə, atmosfer çöküntüləri, *yağış, qar, boran, burulğan, çovğun, fırtına* və s. kimi iqlimi xarakterizə edən leksik vahidlər daxildir. Bu sözlərin Oğuz qrupu türk dillərinə aid Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində oxşar və fərqli məqamlarına rast gəlmək mümkündür.

“*İqlimi əks etdirən leksikanın Oğuz qrupu türk dillərində işlənmə fərqlilikləri*” yarım fəslində iqlim leksikası vahidləri əsas alınaraq onların Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan dilində şiddətli külək mənasında *fırtına* sözü işlənir. Eyni məfhumun dilimizdə *tufan, boran* kimi sinonimləri mövcuddur³⁰. *Fırtına* oğuz qrupuna daxil olan qaqauz dilində *fırtına, yavruşka*³¹, türkməncə *tupan, syrgyn, harasat, apy-tupan* sözləri ilə ifadə olunur³². Türk dilində isə *fırtına* sözü Azərbaycan dili ilə eyni formada işlənir.

---

²⁸ Məşədiyev, Q. Azərbaycan toponimlərinin linqvistik təhlili: Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMP)K) əsasında / Q. Məşədiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 231 s.

²⁹ Ağayev, T. Meteorologiya və iqlimşünaslıq. Dərslük / T. Ağayev, N.Eldarov – Bakı: Azəri poliqrafiya, – 2015. – 439 s.

³⁰ Seyidəliyev, N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. A-Z / N.Seyidəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.

³¹ Büke, H. Gagauz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalançı Eşdeğerler // – Antalya: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2014. № 10, – s. 215- 229.

³² Türkmence Türkçe Sözlük / T. Tekin, M. Ölmez, E. Ceylan, [və b.] – Ankara: Simurg, – 1995. – 730 s.

Qaqauz dilində *furtuna* sözünün bir digər mənası *çox bərəkətli* deməkdir. Qaqauz dilində ayrıca iqlim leksikasını xarakterizə edən *Fevral borası* anlayışının Azərbaycan ədəbi dilində qarşılığı *Fevral ayında olan boran* ifadəsidir. Bu məfhumun qarşılığı olaraq türk dilində *Şubat fırtınası*, türkməncə *Fewral şormy*, *apy-tupan* söz birləşmələrinin işləndiyini görə bilərik.

“İqlim leksikasının etimoloji aspektlərinin işlənmə məqamları” adlanan bölmədə iqlim leksikasına daxil olan söz və ifadələrin etimologiyası tədqiq olunur.

Oğuz qrupu ilə yanaşı bütün türk dillərinin meteoroloji leksikasının təhlilini V. Danilova özünün “Türk dillərinin meteoroloji leksikası” əsərində vermişdir³³. Bu əsərdə oğuz qrupu ilə yanaşı, digər türk dillərindəki iqlim leksikası vahidləri qarşılaşdırılmış, oxşar və fərqli məqamlar təhlil edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan müəlliflərindən B. Cəfərovun “Azərbaycan dilində meteorologiya terminləri” əsəri də iqlim leksikasını tədqiq edənlər üçün qiymətli mənbədir³⁴. Türk dillərində iqlim leksikasının tədqiqi haqqında keçmiş SSRİ məkanında İ. Tatarintsevin “Türk dillərində göy (tenqri) anlayışının əmələ gəlməsi” əsəri də böyük əhəmiyyət kəsb edir³⁵.

İqlim leksikasına daxil olan *ayaz* sözünün tarixi etimologiyasına nəzər salaq. Belə ki, ilkin yazılı qaynaqlarda bu söz qarşımıza **ayas*, **ayaz*, **ayar* olaraq çıxır. 1070-ci ildə qələmə alınan “Divani lüğətit Türk” də **ayas* və **ayaz* sözləri *quru soyuq* mənasını verir³⁶. Müasir dövərdə bu söz türk dilli xalqlarda cuzi səs və hərf dəyişikliyinə məruz qalsa da keçmişdəki şəklinə bənzər formada dildə işlənir. Belə ki, qaraxan-uyğur türkcəsində *ayas*, mərkəzi qırpaq dialektində, türk, Azərbaycan, tatar, başqırd, qazax, qırğız, uyğur, özbək, noqay, qara-

³³ Данилова, В. Метеорологическая лексика тюркских языков: / автореферат доктора философии по филологии / Ташкент, 1972. – 26 с.

³⁴ Джафаров, Б. Метеорологические термины в Азербайджанском языке: / автореферат доктора философии по филологии / Баку, 1990. – 26 с.

³⁵ Татаринцев, И. О происхождении тюркского наименования неба (танре) и его соответствий // – Москва: Советская тюркология, – 1984. №4, – с. 73-84.

³⁶ Məhərrəmli, B. Türk dillərinin qədim leksikası / B. Məhərrəmli. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 2017. – 272 s.

qalpaq dillərində *ayaz*, karaim, xakas, tuvun dillərində *z~s* samit əvəzlənməsi ilə *ayas*, çuvaş dilində isə *uyar* olaraq işlənir³⁷. Bu dillərin hər birində sözün mənası *quru, soyuq şaxta* deməkdir. Lakin qırğız dilində bir sıra leksik vahidlərin *ayaz* sözünə əlavə edilməsi nəticəsində əmələ gələn söz birləşmələrində şaxtanın müxtəlif çalarlıqları əks olunur. Belə ki, *temir ayaz* söz birləşməsi *soyuq havalarda ilk düşən qardan sonra müşahidə olunan şaxtalı havanı, müyüz ayaz* o qədər də *güclü olmayan şaxtanı, kiyiz ayaz* isə *zəif şaxtalı havanı* ifadə edir. Türk dilləri ilə tunqus-mancur dilləri arasında yaxınlıq qurmağa çalışan kəslər, müqayisə olaraq monqol dilində eyni mənada işlənən *aba* sözünü də müqayisəyə cəlb edir, onlar arasında bənzərliyi aşkarlamağa çalışırlar. *Ayaz* sözü həmçinin, xüsusi isim kimi Türkiyənin Bursa, Çorum, Dənizli, Mardin, Sinop əyalətlərində yaşayış məntəqələrinin bir neçəsinin adıdır³⁸. Türk və Azərbaycan dillərində təbii şəraiti ifadə etməklə birgə *Ayaz* şəxs adı kimi də işlədilir. Buradan belə bir qənaət hasil olur ki, iqlim leksikasının vahidləri təbii və meteoroloji amilləri bildirməklə bərabər, eyni zamanda, yer adları, şəxs adları, müxtəlif xüsusi isimlər formasında dilin lüğət tərkibində iştirak edirlər³⁹.

“*Iqlim leksikasının dialektoloji aspektlərinin işlənmə məqamları*” adlı yarımbaşlıqda iqlim leksikası vahidlərinin ədəbi dil və dialektlərdə işlənən fərqli və oxşar məqamlar araşdırılmışdır.

Şivələrimizdə işlənən bəzi dialektik vahidlər ədəbi dilimizdə işlənən sözlərlə omonimlik təşkil edir. Bu tip omonimlərə Kəngərli və Şərur dialektlərində işlənən *sis* sözünü misal göstərmək olar. Kəngərli və Şərur şivələrində işlənən bu dialektik vahid ədəbi dildəki qarşılıq *xalis* sözüdür⁴⁰. Digər nümunə Şahbuz dialektində işlənən *tar* sözüdür. Dialektdə *tar* olaraq işlənən sözün ədəbi dildəki qarşılıqlı *qar yığını* söz birləşməsidir.

³⁷ Тенишев, Э. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / Э. Тенишев. – Москва: Наука, – 2001. – 824 с.

³⁸ Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 1: A. – 1993. – 445 s.

³⁹ Qurbanov, A. Türkoloji dilçilik / A. Qurbanov. – Bakı: Imak, – 2019. – 488 s.

⁴⁰ Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. A-Z / Z. Xasiyev, K. İmamquliyeva, K. Quliyeva [və b.] . – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 304 s.

Türk dilinin dialektlərini tədqiq edərkən *buz* sözü ilə əlaqəli bir çox maraqlı məqamlar qarşımıza çıxır. Belə ki, *buz çalmaq* Kütahya dialektində *sürüşmək*, *buz düşməsi* Ağrı əyalətinin Güləsin bölgəsində *buzların əriməsi*, *buz gibi* bənzətməsi isə Niydənin Bor bölgəsində *çox yağlı əti* bildirmək üçün istifadə edilir⁴¹. Türkmən dilinin Marı bölgəsində *buz* sözünün bu şivəyə xas olaraq ilk samit səsin karlaşması fonunda *puz* olaraq işləndiyini görmək olar.⁴²

II fəslin son yarımbaşlığı “*İqlim leksikasının frazeoloji və bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları*” adlanır.

Bədii ədəbiyyatda iqlim leksikasının komponentləri şifahi xalq yaradıcılığı ilə bərabər müasir dönm yazıçı və şairlərin əsərlərində də qarşımıza çıxır. Ədiblər tərəfindən təbiəti əks etdirən bu leksik vahidlər əsərə bədii və obrazlıq qazandıraraq həm konkret obrazlara, həm də baş verən hadisələrə canlılıq və emosionallıq qatmaq üçün istifadə olunur.

Bədii ədəbiyyatımızda omonimlərin və omoqrafların qarşılaşdırılmasına rast gəlmək mümkündür. Bununla müəllif əsərdə nitqə emosionallıq qatmağa çalışır. Leksik-semantik omonimlərdən istifadə etməklə müəllif oxucuya güclü emosional təsir bağışlayır⁴³.

*Eldar: -Xoşdur bu dağların sərin havası,
Çal, qarışsın, ona gürcü havası⁴⁴.*

Burada iqlim leksikasının tərkib hissəsi *gürcü havası* söz birləşməsində isə *musiqi sədası* mənasına işlənir.

Dissertasiyanın III fəslə “**Oğuz qrupu türk dillərində floranı əks etdirən leksika**” adlanır və 4 yarım fəsildən ibarətdir.

---

⁴¹ Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 2: B. – 1993. – 835 s.

⁴² Nartyýew, N. Türkmen dialektologiyasy / N. Nartyýew. – Aşgabat: Türkmen dövlət gullugy, – 2010. – 258 s.

⁴³ Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı / T. Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1980. – 252 s.

⁴⁴ Vurğun, S. Səməd Vurğun: Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2005. – 400 s.

Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasının böyük bir hissəsini floranı əks etdirən leksika təşkil edir. Belə ki, floristik leksika Oğuz qrupunu təşkil edən Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində bir sıra oxşar cəhətlərlə bərabər fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Flora müəyyən ərazidə yayılmış bitki aləmini və onun müxtəlif növlərini əhatə edir. Flora sözü qədim Roma imperatorluğunda müqəddəs sayılan Floradan götürülmüşdür. Bu əfsanəvi varlıq güllərin və yazın gəlişini xarakterizə edirdi. İlk dəfə flora terminin elmi ədəbiyyata gəlməsi Mixal Boymunun adı ilə bağlıdır. O, 1656-cı ildə Vyanada “Flora Sinensis” adı altında Çinin təbiətini, bitki və canlı aləmini əks etdirən kitab nəşr etdirir⁴⁵. Flora sözünün kökü latın dilindən götürülmüşdür. *Flora* qədim panteonu təşkil edən mifik personaj olmaqla, təbiət və güllərin himayəçisi qismində çıxış edirdi⁴⁶.

“Floristik leksikanın Oğuz qrupu türk dillərində işlənmə fərqlilikləri” adlanan yarımbaşlıqda bitkiçiliklə bağlı sözlər Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində qarşılaşdırılaraq oxşar və fərqli məqamlar tədqiq olunur.

Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərinin floristik leksikasına heç bir orfoqrafik və orfoepik dəyişikliyə məruz qalmadan işlənən bir sıra sözlər daxildir. Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərində *limon, arpa, çay* (türkmən dilinin əlifbasına xas fərqlilik səbəbindən səslənişdə eyni olsa da, yazılışda *çay*), *gül, nar, ot, saman, soya, üzüm, Antovka* (alma növü) sözləri heç bir məna və orfoqrafik dəyişiklik göstərmədən eyni formada işlənir.

“Floristik leksikanın etimoloji aspektlərinin işlənmə məqamları” adlı digər yarımbaşlıqda floristik leksika vahidlərinin etimologiyası tədqiqatə cəlb olunur.

Sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli olduğundan bir sıra orta qəhətlər də mövcuddur. Əcnəbi dillərdən türk dillərinin leksikasına daxil olmuş bir qisim sözlərin etimologiyasını həmin dili araşdırmaqla təyin etmək mümkündür. Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin lüğət fondunda işlənən bir qisim sözlərin əcnəbi dillərdən keçməsi ilk baxışdan nəzərə çarpmır. Buna səbəb həmin sözlərin xeyli əsrlər əvvəl

⁴⁵ www.sarisaclikiz.wordpress.com

⁴⁶ Дворецкий, И. Латинско-русский словарь / И. Дворецкий. – Москва: Русский язык, – 1976. – 1096 с.

dilə keçərək dildə işləklilik xüsusiyyəti qazanmasıdır. Bu tip sözlər əsasən İslam dininin yayıldığı dönmədə Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olmuş ərəb və fars sözləridir. Flora leksikasının etimoloji məqamlarının tədqiqi dildə işlənən bu sözlərin mənşəyini, dilin lüğət tərkibinə hansı dildən keçməsi və hal-hazırda işlənən formasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Oğuz qrupu türk dillərində cüzi fərqlə eyni formada işlənən *çiçək* sözünün etimologiyasına nəzər yetirdikdə bu sözə ilk olaraq buddist-uyğur mətnlərində *çeçек formasında rast gəlindiyini görmək olar. “Divani-Lüğətit Türk”də *çeçек* olaraq işlənən söz *gül* ilə yanaşı *xəstəlik* məfhumunu da ifadə edir⁴⁷. Azərbaycan, türk, Kırım-tatar, karaim dilinin Kırım dialekti, Kabarda Balkar, kumın, tatar, başqırd, qaraqalpaq, qazax, qırğız, özbək və uyğur türkcələrində *gül* mənasından başqa, *çiçək xəstəliyi* məfhumunu da bildirir⁴⁸.

“Floristik leksikanın dialektoloji aspektlərinin işlənmə məqamları” adlı digər yarımbaşlıqda floristik leksika dialektoloji cəhətdən təhlilə cəlb olunmuşdur.

Dilimizin dialektik fondunda *səfər otu*, *şampan gilənarı*, *söyüd alməsi* söz birləşmələri formasında işlənən şivələrə də rast gəlmək olar. Az da olsa dilimizdə olan bitkiçiliklə bağlı dialektik vahidləri araşdırarkən əcnəbi dillərdən keçən sözlərin dialektlərimizdə işləndiyinin şahidi oluruq. Buna misal olaraq ədəbi dilimizdə *cəfəri* bitkisinin Bakının Novxanı bölgəsində *patruşkə*, Şağan şivəsində isə səs dəyişikliyi ilə *petruşkə* adlandığını görmək olar⁴⁹. Bakının bölgələrində danışılan bu dialektik vahidlər rus dilində işlənən *непьюшка* sözündən dilimizin şivələrimizə keçmişdir⁵⁰.

Ədəbi dilimizdə işlənən *buğda* Culfada *ağdən*, Naxçıvanda *dəvədişi*, Şahbuzda *gülüsor*, Borçalıda *gürgəni*, Bolnisiyə *qambur*, Şərur

---

⁴⁷ Hacıyeva, A. A. Türk və Azərbaycan dillərində gül adları: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiya avtoreferatı / Bakı, 2007. – 22 s.

⁴⁸ Мусаев, К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении / К. Мусаев. – Москва: Наука, – 1975. – 358 с.

⁴⁹ Şirəliyev, M. Ş. Bakı dialekti / M. Ş. Şirəliyev. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, – 1957. – 225 s.

⁵⁰ Магазаник, Д. А. Турецко-русский словарь / Д. А. Магазаник. – Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, – 1945. – 705 с.

şivəsində *qarağulus* dialektik vahidləri ilə ifadə olunur.⁵¹ Türk dilinə buğda sözü *buğday* olaraq tərcümə edilir. Türkiyə türkcəsinin şivələrində buğday sözünə yaxın dialektik vahidlər işlənir. Türkiyənin Trabzon və ətraf kəndlərində *bağda*, Əskişəhirdə *buldey*, Mərsin Taşoluqda *buyda*, Amik, Girəsun Görələdə, Sivas Divriğidə *buğda* olaraq yer alır⁵². Antakya Gavurdağı, Kırıkhan, Amik, Girəsun Görələdə, Sivas Divriğidə *buğda* dialektik vahid kimi, Azərbaycanda isə ədəbi dil faktı olaraq çıxış edir. Monqol dilində *buguday* olaraq işlənən leksik vahid *buğda* sözü ilə bənzərlik təşkil edərək eyni məhfumu ifadə edir⁵³. Türkmən dilinin Tuzxurmatı bölgəsində *hävri* iri dənəli buğda növü, Ərbil şivəsində *herreme* buğda növlərindən hər hansı birini bildirmək üçün dialektik vahidlərdir⁵⁴. Qaqauz dilinin Komrat-Çadır şivəsində *o~u* sait əvəzlənməsi ilə *booday*, Vulkanəşt dialektində isə *buuday* formasının işləndiyini görmək mümkündür. Qaqauz ədəbi dilində *azimka* leksik vahidi də işlənir ki, bu söz *qışlıq buğdanı* xarakterizə edir.⁵⁵

“Floristik leksikanın frazeoloji və bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları” adlı yarımbaşlıqda floristik leksika vahidlərinin Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz xalqlarının ədəbiyyatlarında işlənmə məqamları araşdırılır. Bu leksik vahidlər ədəbiyyatda həm həqiqi, həm də məcazi mənada frazeologizmlər şəklində qarşımıza çıxır.

Türkmən ədəbiyyatında təbiət leksikasının bənzətmələr şəklində bədii ədəbiyyatda işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Tanınmış türkmən şairi Ata Atacanovun “Näbelli gahrymaana” (*Adsız qəhrəmana*) şeirində yarpaqların canlılar kimi inləməsi təsvir olunur ki, bu da insana xas xüsusiyyətin bitkilər üzərinə köçürülməsinin bədii təsvir metodudur:

---

⁵¹ Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. A-Z / Z.Xasiyev, K.İmamquliyeva, K. Quliyeva [və b.] . – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 304 s.

⁵² Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 2: B. – 1993. – 835 s.

⁵³ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B. Xəlilov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2015. – 444 s.

⁵⁴ Mağdid, K. Türkmence-Türkçe-Kürtçe(Sorani ağzı) Karşılaştırmalı-Açıklamalı Lügət Hazırlama Denemesi: / yüksek lisans tezi / – Erbil, 2013. – 74 s.

⁵⁵ Покровская, Л. Диалекты гагаузского языка / Л. Покровская. – Москва: Восточная, – 2010. – 176 с.

*Göök çüyşe dek dury aasurda asmaan,
Derek de baş eğyäär gubuura saary,
Enaayy şelpeler ovaazyn kesmään,
Hüvdüleyäär yalnyz yatan mazary*⁵⁶.

Dissertasiyanın IV fəslı “**Oğuz qrupu türk dillərində faunanı əks etdirən leksika**” adlanır və 4 yarımfəsildən ibarətdir.

Bu fəslin ilk yarımbaşlığı “*Faunanı əks etdirən leksikanın Oğuz qrupu türk dillərində işlənmə fərqlilikləri*” adlanır.

Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində bəzən sadə bir leksik vahidin ifadə etdiyi mənə digər Oğuz qrupuna daxil olan sözlərdə mürəkkəb isim və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Bəzən dialektlərdə təsadüf edilən söz digər Oğuz qrupu türk dilinin ədəbi dilində qarşımıza çıxır.

Türkmən dilində işlənən *krasnopyorka* sözü də rus dilindən Oğuz qrupuna keçən fauna leksikası vahidlərindən biridir⁵⁷. Rus dilində *красноперка* olaraq işlənən söz Azərbaycan dilinə *qızılüzgəc balığı*nı kimi tərcümə olunur. Bu balıq türk dilində *kızılkanat*, qaqauz dilində isə *kızıl kanat* formasında qarşımıza çıxır⁵⁸. Burada diqqətçəkən məqam türk və qaqauz dillərində bu leksik vahid eyni formada tələffüz edilsə də, *kızıl* və *kanat* sözləri türk dilində bitişik yazılaraq mürəkkəb isim, qaqauz dilində isə ayrı yazılıb söz birləşməsi əmələ gətirmişdir. Azərbaycan dilində türk dilində olduğu kimi bu leksik vahid mürəkkəb isim formasında ifadə olunmuşdur. Türkmən dilində *krasnopyorka* sözündən əlavə *gyzyl ýüzgüçli balyk* söz birləşməsi də eyni məhfumu bildirir.

“*Faunanı əks etdirən leksikanın etimoloji aspektlərinin işlənmə məqamları*” adlanan yarımbaşlıqda fauna leksikası vahidlərinin etimologiyası araşdırılır.

---

⁵⁶ Kara, M. Çağdaş Türkmen Şiiri // – İstanbul: Türk dili. Dil ve Edebiyat Dergisi, – 1996. № 531, – s. 852-889.

⁵⁷ Баскаков, Н. Русско-туркменский словарь / Н. Баскаков – Москва: ГИИНС, – 1956. – 880 с.

⁵⁸ Kaynak, İ. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / İ. Kaynak, M. Doğru – Ankara: Kültür Bakanlığı, – 1991. – 284 s.

Qartal sözünün ilkin yazılı qaynaqlarda *gartı formasında işləndiyini görmək olar. *Qartal* sözü İbni Mühənnanın, həmçinin, Əbu Həyyanın tərtib etdiyi lüğətlərdə *kartal*, “Kodek Kumanikus”da *agla* formasında işlənir⁵⁹. Türk, çağatay, qaqaüz, karaim dillərində *kartal*, türkmən, qırğız, özbək və uyğur dillərində *bürgüt*, qazaxca *bürkit*, tatarca *börkit*, xakas, tuva, tofa dillərində *xartuğa*, yakut dilində *kurt* sözləri *qartal* mənasında işlənir⁶⁰.

“*Faunanı əks etdirən leksikasının dialektoloji aspektlərinin işlənmə məqamları*” adlı yarımbaşlıqda fauna leksikasına daxil olan sözlərin dialekt və şivələrdə işlənmə məqamları tədqiq olunur.

Qubanın Zizik bölgəsində ədəbi dilimizdə fauna leksikası vahidi olan *qurbağa* sözü işlənir. *Qurbağa* sözü ədəbi dil ilə dialektlər arasında omonimlik göstərsə də şivədə fərqli məna daşıyır⁶¹. Qubanın Zizik bölgəsində *qurbağa* sözü *arxadan örtmək üçün qapının yuxarı hissəsindən keçirilən kiçik taxta və ya dəmir parçası* mənasında işlənir. Türkmən ədəbi dilində *gurbaga* olaraq işlənən *qurbağa* leksik vahidi müvafiq dilin dialektlərində *gurbak/gurbakga* kimi bənzər şəkillərdə yer alır⁶².

“*Faunanı əks etdirən leksikanın frazeoloji və bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları*” adlı yarımbaşlıqda fauna leksikası vahidlərinin Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaüz xalqlarının ədəbiyyatlarında işlənmə məqamları tədqiq edilir.

Fauna leksikası vahidləri Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaüz xalqlarının bədii ədəbiyyatında müxtəlif frazeologizmlər şəklində işlənir. Bu leksik vahidləri kifayət qədər geniş aspektdə omonim, omonimlər, metafora, metonimiya şəklində şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində işləndiyini görmək mümkündür. Belə ki, bəzən insana

---

⁵⁹ Aptullah, B. İbnü Mühenna lügati / B. Aptullah. – İstanbul: Devlet Mathaası, – 1934. – 107 s.

⁶⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü / tərt. ed. A.B.Ercilasun – Ankara: Başbakanlık, – 1991. – 1183 s.

⁶¹ Rüstəmov, R. Quba dialekti / R. Rüstəmov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, – 1961. – 281 s.

⁶² Nartyşew, N. Türkmen dialektologiyası / N. Nartyşew. – Aşgabat: Türkmen dövlət gulluğu, – 2010. – 258 s.

xas əlamətlər canlılar üzərinə, bəzən isə əksinə, canlılara xas xüsusiyyətlər insanlar üzərinə köçürülür. *Tülkü kimi hiyləgər, dovşantək qorxaq* bənzətmələrində insana xas xüsusiyyətlər canlıların timsalında verilir. *Durna boylu, maral baxışlı* kimi bənzətmələrdə isə canlılara xas keyfiyyətlərlə insan təcəssüm etdirilir⁶³.

Elmi tədqiqatın nəticələri dissertasiyanın “**Nəticə**” bölməsində ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri Oğuz qrupu dil ailəsinə daxil olduğundan onların leksik fondunda bənzər sözlər çoxluq təşkil edir. Bənzərlik təşkil edən sözlər Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərinin ədəbi leksik fondunda bəzən eyni orfoqrafik normaya uyğun yazılır, bəzən isə orfoepik norma gözlənsə də, yazılışda müxtəlif fərqliliklər meydana gəlir. Yazılışda meydana gələn fərqlər sırasında Azərbaycan dilində cingiltiləşmə hadisəsi, türk dilində karlaşma prosesi, qaqauz dilində ilk samit səsin düşməsi, türkmən dilində isə samitlərin yazılışda Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq yanaşı gəlmədiyini qeyd edə bilərik. Fərqlilik təşkil edən amillərdən biri isə Azərbaycan dilində mövcud olan *ə* səsinin digər oğuz qrupu türk dillərində bənzər formada yazılan sözlərdə *e* ilə əvəz edilməsidir.

2. Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasının tədqiqi bu dillərdə mövcud sözlərin böyük əksəriyyətinin eyni kökdən əmələ gəlməsini aşkara çıxarır. Qədim türkdilli abidələrin, orta əsrlərdə qələmə alınmış əlyazmalarının tədqiqi, təbiət leksikasına daxil olan sözlərin tarixi dönməndə inkişafı və daha sonra Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərində bir-birilərindən ayrılaraq fərqli dil xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Təbiət leksikasına daxil olan relyef, bitki, fauna və iqlim mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli olmaqla bərabər, Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərinin leksik fonduna keçmiş Sovetlər məkanına daxil olduqlarından rus dilinin təsiri altında slavmənşəli, türk dilinin leksik fonduna isə daha çox XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində fransız mənşəli sözlərin keçdiyini müşahidə edirik. Ancaq ayrı-ayrılıqda Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərin leksik fondunu təhlil etdikdə, qaqauz dilinin leksik fonduna rus dilinin

---

⁶³ Həkimov, M. Xalqımızın deyimləri və duyumları / M. Həkimov. – Bakı: Maarif, – 1986. – 392 s.

təsirinin daha çox olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Digər tərəfdən türk xalqlarının qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində oğuz qrupu türk dillərində təbiəti əks etdirən bəzi leksik vahidlər əcnəbi dillərin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Həmçinin, Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasına daxil olan bəzi ərəb və fars mənşəli sözlər var ki, onların dilin lüğət fonduna keçməsi İslamın türklər tərəfindən kompakt şəkildə qəbul olunduğu orta əsrlərə təsadüf edir.

3. Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasına daxil olan sözlərin ilkin variantları müasir Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin ədəbi lüğət fondunda əksərən dəyişmiş şəkildə işlənsə də, bəzi sözlər ilkin formalarını qoruyub saxlayır.

4. Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin ədəbi lüğət fonduna daxil olan təbiət leksikası nümunələri bəzən bir-birindən tamamilə fərqli sözlərlə ifadə olunur. Belə ki, oğuz qrupu türk dillərinin birinin ədəbi lüğət fondunda işlənən söz, eyni qrupa daxil olan digər dilin ədəbi lüğət fondunda rast gəlinməsə də, dialektik fondunda qarşımıza çıxır. Dillərarası omonimlik təşkil edən bu sözlər bəzən eyni mənəni kəsb etsə də, bəzən tamamilə fərqli və ya bənzər məhfuqları ifadə edir.

5. Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərinin istər öz ədəbi və dialektik lüğət fondunda, istərsə də Oğuz qrupuna daxil olan bu dillər arasında qarşılıqlı omonimlik təşkil edən sözlər çoxdur. Bu dillərin izahlı lüğətlərini tədqiq etdikdə ədəbi dildə işlənən təbiət leksikasına dair omonimlərin müxtəlif mənalarını aşkara çıxarmaq mümkündür. Oğuz qrupu türk dillərinin ədəbi lüğət fondunda omonimlik bir dildə olan bütün, bəzi, və ya tamam fərqli mənaları aşkarlamağa xidmət edir.

6. Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərinin ədəbi və dialektik fondunda işlənən təbiət leksikası vahidlərini tədqiq etdikdə omonim, omofon, omograflara rast gəlmək mümkündür. Bu sözlərin mənalarından biri təbiət leksikasını əks etdirsə də, digər mənəsi tamam fərqli aspektləri özündə canlandıra bilir. Dialektik bənzərliklər yalnız Oğuz qrupuna daxil olan dillərin lüğət fondunu deyil, eyni zamanda bu dillərin şivələrində mövcud olan oxşarlıqları meydana çıxarır.

7. Bəzən oğuz qrupu türk dillərinin birinə daxil olan təbiət leksikasına aid məfhum bir sözlə ifadə olunduğu halda, digər bu qrupa daxil

olan dildə bir neçə sözlə, sinonimlərlə ifadəsinə rast gəlmək mümkündür. Bənzər sinonimlik hadisəsi, türkmən, ələlxüsus da qaqauz dilində daha çox müşahidə olunur. Qaqauz dilində təbiət məfhumuna daxil sözlərin bir neçə sinonim ilə ifadə olunması türk mənşəli sözlərlə bərabər rus dilindən də dil keçmiş və dildə işləklilik qazanan sözlərin varlığı ilə bağlıdır.

8. Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərində yer alan təbiət leksikası vahidləri özlərinin çoxmənalılığı, omonimliyi və sinonimliyi ilə fərqlənir. Bu da bədii ədəbiyyatda sözlərin müxtəlif epitetlər, metaforalar, bədii təsvir formalarında ifadəsinə gətirib çıxarır. Təbiəti əks etdirən leksik vahidlər Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatları, müasir ədəbiyyatları, şair və yazıçıların əsərlərində geniş olaraq istifadə edilir. Bu leksik vahidlər bəzən həqiqi, bəzən isə insan, təbiət hadisələri, məfhumlara obrazlılıq qatmaq məqsədi ilə bədii nitqdə məcazi mənada qarşımıza çıxır. Həmçinin, bədii ədəbiyyatda, xüsusən, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində ərəb və fars mənşəli təbiət leksikası vahidlərinin izafət şəklində işləndiyini görmək olar.

9. Söz yaradıcılığı prosesində də Oğuz qrupuna daxil olan təbiət leksikası vahidlərinin əmələ gəlmə formalarında bənzərlik və fərqliliklər müşahidə olunur. Leksik formada əmələ gələn sözlərlə yanaşı, Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərində morfoloji əlamətlər və sintaktik cəhətdən təbiət leksikasını əks etdirən sözlərin meydana gəldiyini müşahidə etmək olar. Sintaktik formada əsasən II və III növ təyini söz birləşməsi, morfoloji formada şəkilçilərin Azərbaycan, qaqauz və türkmən dillərində əsasən cingiltili, türk dilində isə kar formada işləndiyini görmək olar.

10. Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərinin leksik fonduna daxil olan göy cisimləri, təbiət hadisələri, fitonim və zoonimlərin şəxs, yer adları olaraq işlənməsinə rast gəlmək olar. Təbiət leksikası hesabına əmələ gələn bu cür antroponimlərin Oğuz qrupuna daxil olan xalqların yaşadıkları coğrafiyada eynilə işləndiyi və şəxslərə verildiyini görmək mümkündür.

11. Dialektlərdə işlənən sözlər yaxın bölgələrdə eyni və bənzər formada rast gəlinərək şivələrin omonimliyini əmələ gətirir. Lakin şivələrin omonimliyi bəzən eyni məna qrupuna daxil olan fərqli, bəzən isə tamam ayrı məhfumu ifadə edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Qızıl və gümüş sözlərinin tarixi etimologiyası və müasir türk dillərinin leksikalarında işlənmə fərqlilikləri // Gənc tədqiqatçıların elmi-praktiki konfransı. Bakı: Azərbaycan, 1 aprel – 4 aprel – 2019, – s. 151-153.

2. Oğuz qrupu türk dillərinin tədqiqi tarixindən // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı il dönmünə həsr olunmuş XXIV ənənəvi elmi-praktik konfransı, – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, – 18-19 aprel, – 2019. – s. 238-246.

3. Hüseynova, E.E. Oğuz qrupu türk dillərində floranı əks etdirən Oğuz qrupu türk dillərində floranı əks etdirən leksikanın etimoloji aspektlərinin işlənmə məqamları // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, – 29-30 aprel, – 2019. – s. 1049-1052.

4. Türk dillərinin tarixi müqayisəli dilçilikdə tədqiqi // – Bakı: Türk filologiyası, – 2019. №1, – s. 77-80.

5. Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının dialektoloji aspektlərinin işlənmə məqamları // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 6, – s. 76-82.

6. Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının frazeoloji və bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları // Bakı: Gənc tədqiqatçı, – 2019. № 1, – s. 158-163.

7. Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikasının Afad Qurbanovun əsərlərində işlənmə məqamları // Görkəmli dilçi alim, müasir Azərbaycan əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş müasir dilçiliyin aktual problemləri, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, – 6-7 iyun, – 2019. – s. 273-275.

8. Nəsiminin əsərlərində təbiət leksikası // İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika elmi konfransı. Bakı: Azərbaycan, – 24 iyun – 2019, – s. 124-128.

9. Моменты разработки этимологических аспектов лексики, отражающей фауну тюркских языков огузской группы // Одеса: Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету Серія: Філологія, – 2019. № 40, – s. 28-31.

10. Различия отражающие фауну в лексике огузской группы тюркских языков // Міжнародна науково-практична конференція «Мова, література і культура: актуальні питання взаємодії». Львів: Україна, 11 жовтень – 12 жовтень – 2019, – s. 113-114.

11. Dialectological differences of climate lexicon in Oguz group of Turkic languages // Міжнародної науково-практичної конференції «стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук». Запоріжжя: Україна, 18 жовтень – 19 жовтень – 2019, – s. 58 – 59.

12. Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının etimoloji aspektlərinin işlənmə məqamları // Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. № 2, – s. 272-276.

13. Oğuz qrupu türk dillərində iqlim leksikasının etimoloji aspektləri // Bakı: Şərq araşdırmaları, – 2019. № 1, – s. 140-142.

14. Oğuz qrupu türk dillərində bitki aləmini əks etdirən leksika // Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2019, № 2, – s. 192-201.

15. Oğuz qrupu türk dillərində yer alan floristik leksika vahidlərinin dialektlərdə işlənmə fərqlilikləri // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, – 5-7 iyun, – 2020. – s. 1085-1088.

16. Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının işlənmə metodikası // Bakı: AMEA “Məruzələr”, – 2020. – c. 76, № 1-2, – s. 97-100.

17. Oğuz qrupu türk dillərində iqlim leksikası // Bakı: Gənc tədqiqatçı, – 2020. – c. 6, № 2, – s. 101-107.

18. Azərbaycan və türk dillərinin dialektlərində flora leksikası ilə bağlı frazeoloji vahidlərin işlənmə xüsusiyyətləri // Birinci Türkoloji

Qurultayın 95 illik yubileyinə həsr edilmiş “Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransı, – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, – 20-21 may, – 2021. – s. 559-565.

19. Nizami Gəncəvinin əsərlərində təbiət leksikası vahidlərinin iştiraki ilə əmələ gələn şəxs adları // “Nizami Gəncəvi və Şərq ədəbiyyatları: ədəbi təsirin həddləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, – 24 sentyabr, – 2021. – s. 66-68.

20. Səməd Vurğunun əsərlərində fitonimlərin işlənmə məqamları // Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr olunan Respublika Gənclər Konfransı, – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi – 7 oktyabr, – 2021. – s. 143-146.

21. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində təbiət leksikası // Respublika. – 2021, 21 noyabr. – s. 6.

22. Floristik leksikanın Qarabağ dialekti və toponimlərdə funksional xüsusiyyətləri // Bakı: AMEA “Məruzələr”, 2021. – c. 77, № 1, – s. 54-58.

23. Nizaminin əsərlərində təbiət leksikasının işlənmə xüsusiyyətləri // Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2021. – № 2, – s. 129-133.

24. Distinctive features of fauna lexicon in the Azerbaijani and Turkish dialects // Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2021. – c. 7, № 1(12), – s. 66-71.

25. Floristik leksika. “Müasir Azərbaycan dili”(Leksikologiya), II cild. – Bakı: Zərdabi, – 2022. – s. 415-422.

26. Naxçıvan dialekt və toponimlərində fauna leksikası və onların funksionallığı // II Çağdaş Azərbaycan dilinin aktual problemləri Respublika elmi konfransı, – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 23 iyun, – 2022. – s. 94-99.

27. Xurşidbanu Natəvanın əsərlərində təbiət leksikası “Xurşidbanu Natəvan” (məqalələr toplusu). – Bakı: Zərdabi Nəşr, – 2023. – s. 60-85.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 sentyabr 2023-cü il tarixində saat 13⁰⁰ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 12 iyun 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.06.2023
Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆
Həcm: 46717 işarə
Tiraj: 100 nüsxə